

**Buku La Ndondomeko Zakwenera
Kulondezga Pakupereka Wovwiri
Ku Womama Na Wasungwana
Awo Wachitirika Nkhanza**

Mazgo Ghakudangirira

Unandi wa nkaza izo zikuchitika kwa womama na wasungwana ntchinthu chimoza icho chikuchitiska kuti pawe kuleka kuyana pakati pa womama na wadada kweniso pakati pa wana wasepuka na wasungwana muno mu Malawi. Nkhaza ku womama na wasungwana zikuchitiskaso kuti charu cha Malawi chitondeke kutukuka. Boma la Malawi ndakujipereka kuti limalane na suzgo la kuchitira nkaza womama na wasungwana. Boma lilikunozga malango ghankhongono pakovwira kumalana na suzgo ili kweniso kuyambiska milimo yakupambanapambana iyo chanduro chake nkhumalana na suzgo la kuchitira nkaza womama na wasungwana. Unduna wakuwona vya kuti paleke kuwa mphambano pakati pa wanakazi na wanalume, chitukuko cha mumizi kweniso kupereka wovviri ku wantru, ukuteweta pamoza na mawupu ghakupambanapambana pa mulimo wakulimbana na suzgo ili. Unduna uwu ukuwikaso m'malo nthowa zakupambanapambana zakovwira kumalana na nkaza izo womama na wasungwana wakusangana nazo.

Nangawuli malango na milimo yakupambanapambana yokovwira pakumarana na suzgo ili vilikuwikika mumalo, ntchachitima kuwona kuti womama na wasungwana muno mu Malawi wachali kuchitirika nkaza za kupambanapambana. Chimoza icho chikuchitiska kuti suzgo ili lilutilire kukula ntchakuti kukolelanako kweniso kuteweta milimo mwa chilungamo pakati pa mawupu agho ghakovvirapo pa suzgo ili nkuchoko. Apo womama na wasungwana wakusangana na masuzgo ghakulu kuti wasange wovviri kweniso unenesko panji chilungamo pa ivyo vyawachitikira, pala wasanga mawupu ghakuti ghangawavvira, kanandi wovviri uwo wakupokera ukuwa wambula kukholweska. Kanandi wovviri uwu ukufiska chanduro cha wupu uwo ukupereka wovviri mumalo mwakuti phindu linandi lilit kwa uyo wali kuchitirika nkaza. Womama wanandi awo wachitirika nkaza wakutemwa kukanpenja wovviri pakukadandawula ku mafumu na makhoti gha muvikaya. Mafumu na makhoti gha muvikaya ghanandi ghalije ndondomeko zakukukhazikika izo ghanganondezga pakutumizga wakudandawula na nkhanzi yake kunyake kuti wakapokere wovviri wakukulirapo. Mwachiyelezgero waka, mafumu na makhoti ghamuvikaya ghanandi ghakutondeka kuteweta mwakukoleranako na wa vipatala panji mawupu ghakovwira wakuchitirika nkaza. Ivi ndivo vikupangiska kuti uchitiro wa nkaza ku womama na wasungwana uleke kumala kweniso kutangwaniska mulimo wakupereka wovviri kwa womama na wasungwana awo wachitirika nkaza. Ipo ntchakuzirwa kuti masuzgo agho mafumu na makhoti gha muvikaya ghakusanga ghawunikeke nakumazgika mwaluwiro mwakuti mulimo wakumalana na nkaza ku womama na wasungwana wende makola muno mu Malawi.

Unduna uwu ngwakukondwa na mulimo uwo ulikuchitika pakuwoneskeska kuti pawe buku la ndondomeko ya umo wovviri ku awo wachitirika nkaza wenderenge kweniso ma notsi ghakudangilira pa vyose nga ni nthowa yimoza yakuwoneskeska kuti pali kukolelanako pakati pa wose awo wakukhwaskika na mulimo wakovwira wakuchitirika nkaza. Buku ili livvirengeso pakuwoneskeska kuti wovviri wakukwanira kweniso wovviri uwo ukuwika panthazi vyakusowelwa vya awo wachitirika nkaza ndiwo ukupereka nyengo zose. Ndondomeko ya umo wovviri ku awo wachitirika nkaza wenderenge zikupereka ndondomeko ya umo wakuchitirika nkaza wangapokerera wovviri kufumira ku wantru na mawupu ghakupambanapambana muchikaya (mafumu ghalala/ma T/A), mawupu ghakovwira wakuchitirika nkaza muvikaya, mawupu gha womama, ma komiti ghakuwona vya mumabanja pasi pa malango gha charu chino ghakuwona vya nthengwa, kumala kwa nthengwa na kakhaliro ka pabanja, mawupu gha kulwera wanangwa wa wantru kweniso mawupu ghakovvirapo pakumazga mikangano kwambula kuya kukhoti, ndondomeko ya umo wovviri ku awo wachitirika nkaza wenderenge iyi yikulongsolaposo umo maofesi na mawupu gha boma ghangatewetera mwakukolelana pa mulimo wakupereka wovviri ku wakuchitirika nkaza, maofesi na mawupu agha ni vipatala, ofesi yakovwira wakuchitirika nkaza ku polisi, ofesi yakovwira wantru pa boma, Unduna wakuwona kuti paleke kupambana pakati pa wanalume na wanakazi, dipatimenti yakuwona vya vilima, Wupu wakuwona vya wanangwa wa wantru (Human Rights Commission), ofesi yakupokera madando gha wantru ya Ombudsman, ofesi yakuwona vya chuma na katundu uwo wenecho wali kufwa ya Administrator General, na makhoti na wose awo wakupereka wovviri wakukhwaska malango.

Kwizira mu maubali na umoza uwo ulipo pakati pa mawupu na maofesi, ndondomeko ya umo wovviri ku awo wachitirika nkaza wenderenge iyi yikuwoneska ivyo wakuchitirika nkaza wakhazge kuti vimuchitikirenge kufumira ku malo ghakupokerako wovviri ghakukaya kufikira ku maofesi na ku mawupu gha boma. Ndondomeko iyi yikuwunikiraso umo wakupokera madando kufumira kwa wakuchitirika nkaza wangatewetera mulimo wake kweniso maudindo gha maofesi, mawupu panji wantru waliwose awo wakukhwaskika na mulimo wa kupereka wovviri kwa wakuchitirika nkaza. Pachanya pa vyose ivi, ndondomeko iyi yikulongsolaso wovviri uwo wakuchitirika nkaza wakwenera kuhazga kufuna ku awo wali mumaudindo. Utali wa nyengo iyo mtundu wa wovviri uliwose wuzamutola uzamuwa wakulondezga uchitiro wakuzomerezgeka charu chose chapasi.

Pakupanga ndondomeko iyi, wantru, mawupu na maofesi ghose agho ghakutolapo lwande pa milimo wakukhwaska nkaza zakuchitika ku womama na wasungwana wakatorapo lwande. Ichi chikawa nthewura pakukhumba kuwoneskeska kuti waliyose wamanye mundandanda wa vyakuchitika para tikupereka wovviri kwa wakuchitirika nkaza mwakuti chiwe chipusu kunjirikizga wakuchitirika nkaza; kuchita kalondolondo wa wakuchitirika nkaza, kweniso kupulika kufuma ku wakuchitirika nkaza umo wanguvwirikira. Nangawuli masuzgo ghangawapo pakugviriska ntchito ndondomeko iyi, masuzgo agha tingaghache peska pakuwoneskeska kuti wose awo wayigwiriskenge ntchito wawe na upangiri wakukwanira pakateweteskeri kake. Ichi chizamuvwira kuti wovviri wose wakupereka uwe wakuwika panthazi uyo walikuchitirika nkaza. Pachifukwa ichi, nkhuweya ku wose awo wagwiriskenge ntchito ndondomeko iyi na wose awo wakukhwaskika na mulimo wakupereka wovviri ku wakuchitirika nkaza kuti wajipereke kwakujumpha kuti ndondomeko iyi yifiske chanduro chake. Para waliyose wangalondezga ivyo ndondomeko iyi yikudumba, nilje chikaiko chilichose kuti tingamazga uchitiro uheni uwu kweniso kupereka wovviri wapachanya kwa awo wachitirika nkaza. Tizamukwaniriskaso kuvwira wakuchitirika nkaza kuti wasange ulunji panji unenesko pa suzgo ilo lilikuwachitikira, na kuti awo wakawachitira nkaza iyi walangike nga ni umo malango ghakuyowoyeria.

Nati nipereke viwongo ku wupu wa UK-aid kwizira mu pulogalamu ya Tithetse Nkhaza pakupereka ndalama kweniso wovviri wa mtundu unyake pa mulimo wakunozga ndondondomeko iyi iyo yikulongozga umo wovviri ku awo wachitirika nkaza ungaperekekera. Niwongeso mawupu gha UNFPA, UN Women na ghanyake agho ghakuvwira unduna uwu. Nkhumanya kuti chifukwa cha matenda gha COVID19-, takhala tikuteweta pamoza mulimo wakuvwirkirira awo wachitirika nkaza kuti ndondomeko ya kendeskeri ka wovviri wakupereka ku awo wachitirika nkaza yiwe yakuti yingagwiriskikaso ntchito mu nyengo ya masuzgo agho ghakwiza mwakabuchi. Pala tingakolana mawoko, tingamanya kumazga uchitiro wakuchitirana nkaza, chomenemene kwa wanakazi na wana.

Patricia Annie Kaliati

NDUNA YAKUWONA VYAKUTI PALEKE KUWA MPHAMBANO PAKATI PA WANAKAZI NA WANALUME, CHITUKUKO CHA MUMIZI KWENISO KUPELEKA WOVVIRI KU WANTRU.

JULY 2020

Ving'anamulo vya Mazgo

"Mwana": munthu waliyose uyo vyaka vyake vindakwane 18.

"Kugwentheskwa wana": Kwakuyana na chigawa 15 cha malango ghakukhwaska vyakugwentheskwa wantru, kugwentheskwa wana chikung'anamura kutola wana, kuwayegha kufuma malo ghanji kuluta nawo malo ghanjake nakayamba kuwasunga, kupokera panyake kutora wana nachakulata chakuwayuzga. Para mwana wagwentheskeka, chikuphara pakweru kuti mwana uyo wangupusikika, kuwofyeka na kuchichizgika. Apa chikumanyikirathu kuti kuti mwana uyo wanguzomera chara kuti wagwentheskeke.

"Chiphepisko": izi ni ndalama izo awo wasangika kuti mbakubuda pa mulandu wakupereka kwa awo wakazakadandawula ku khoti. Ndalamu izi zikuperekka pavifuka nga ni ivi: kuwezgerapo ivyo vili kunangika, kupererekka waka, nga ntchilango kweniso kusazga vifukwa vyose ivi. **"Chiphepisko chakuwezgerapo vyakunangika"** ni ndalama izo khoti lalangura kuti ziperekke kuti zigwiriskike ntchito kulipirira vinthu nga ni mabilu gha kuchipatala, mabilu gha ku khoti, ndalamu izo wakuchitirika nkhabza wataya, kweniso ndalamu zakunozgeskera vinthu nya wakuchitirika nkhabza ivyo vili kunangika. Mwachiyerezgero, mwankazi uyo watchayika na mwanalume wake ndipo wapyoka woko nakukagona kuchipatala mazuwa 6, chikung'anamura kuti geni yake yayima kwa mazuwa 6. Ipo mama uyu wangakadandawula ku khoti kuti waphepiskike na ndalamu zakulipirira kuchipatala, ndalamu zakulipirira loya kweniso kuwezgerekka ndalamu izo watondeka kusanga chifukwa geni panji ntchito yake yanguyima kwa mazuwa 6. Kuti munthu wapokere ndalamu za chiphepisko cha mtundu uwu, ma lisiti na vikalata nya kuwikira ukaboni vikwenera kupererekka ku khoti. **"Chiphepisko chakuperekka waka"** ni ndalamu izo zikuperekka chifukwa cha vyakuwinya na masuzgo agho munthu wajumphamo chifukwa chakuchitirika nkhabza. Mwachiyerezgero, pa chifukwa chakupyoka woko, khoti likubeka unandi wa vyakuwinya na masuzgo agho wakuchitirika nkhabza wangujumphamo ndipo paumaliro nakulangura unandi wa ndalamu izo zikwenera kupererekka. **"Chiphepisko cha chilango"** ni ndalamu izo zikuperekka chifukwa cha nkharo yiheni ya uyo wachita nkhabza. Mwachiyerezgero, para mwankazi yula wakapyola woko chifukwa chakuti afumu wake wakamukanka mwankaza apo wakumanyirathu kuti pafupi pali ma sitepusi ghakujitika ndipo mama uyu wakawira woko pakuwopa kuwira mwana, mwankazi uyu ngwakwenerera kupokera chiphepisko cha chilango.

"Kugonana na mwana": Kwakuyana na chigawa 138 ya malango gha charu cha Malawi, chikung'anamula uchitiro wakugonana na msungwana uyo wandakwaniske vyaka 16.

"Kufumizga mulandu mu khoti": Kwakuyana na chigawa chachiwiri cha malango ghakubeka nya kupwererera, kupererekka chivikilora na urunji/chilungamo ku wana, chikung'anamula kuti mulandu uwo uyo walikuchita nkhabza ni mwana ukufumizgika ku khoti kuti ukadumbike kunyake.

"Nkhaza za pakhom": Kwakuyana na chigawa chachiwiri cha malango ghakukhwaska nya kuchepeska nkhabza zakuchitika mumakhomo, chikung'anamura ubudi wamtundu uliwose uwo ukuchitika pakati pa wantru awo wakufumira khomo limoza. Ubundi uwu ungawa kuchitirana nkhabza pa thupi, wakukhwaska vyakugonana, kunyozana, vyakukhwaska ndalamu na vinyakhe.

"Ubali wapakhomo": Kwakuyana na chigawa chachiwiri cha malango ghakukhwaska nya kuchepeska nkhabza zakuchitika pakhom, chikung'anamula ubali uwo ulipo pakati pa wantru awo mba banja limoza ndipo wakukhala nyumba yimoza kweniso wakuthembana/kugomezgana pa ukhaliro kweniso pa nkhanu ya ndalamu. Mu ubali wa mtundu uwu -

- a. Wakudandawula na wakudandaulika wakuwa pa ufumu na uwoli;
- b. Munthu na wakudandaulika wali kubabizgana mwana ndipo munthu uyu wakuchitirika nkhabza za pakhom na wakudandaulika panji mwawi wakuchitirika nkhabza za

pakhomo ngukulu chomene;

- c. Munthu yumoza ni mupapi ndipo munyake ni mwana panji mubale wakukhala naye waka munyumba; kweniso
- d. Wakudandawula na wakudandaulika wali waka pa chibwezi ndipo wakukhala wakwenderana kwa kujumpha chaka chimoza.

"Nkhaza za pakati pa wanalume na wanakazi": mu nkhabza za mtundu uwu muli uchitiro uheni wa mitundu ingapo. Nkhaza izi zikuchitika chifukwa chakuti munthu uyo wakuchitirika nkhabza ni mwankazi panji ni mwanalume, kweni kanandi, zikuchitika kwa womama na wasungwana.

"Mutheto uheni": Kwakuyana na chigawa chachitatu cha malango gha kuwoneskeska kuti paleke kuwa mphambano pakati pa wanakazi na wanalume, chikung'anamula kankhalo panji m'dauko uwo, pakutolera kupambana uko kulipo pati pa wanalume na wanakazi kweniso kuwa wakutola panji wambura kutola, kangapangiska vinthu ivi:

- a. Kuyuyula ntchindi, umoyo panji wanangwa wa munthu waliyose
- b. Kupwetekka kwa pathupi kweniso kukweweka mu mtima kwa munthu waliyose.

"Wakupereka wowviri wa vyaumoyo": mawupu panji wakaswiri wa vyachipatara, awo wakupereka wowviri wa vyaumoyo, nga ni manesi na madokotala, awo walikusambira vyakupereka wowviri wa vyaumoyo mu vipatala nya boma na ivyo nivya boma yayi.

"Wachitemwa": mufumu, muwoli, wakutemweka mwankazi panji wakutemweka mwanalume (chibwezi). Nkhaza za pakati pa awo wali pachitemwa ni nkhabza zose izo zikuchitika pakati pa wantru awo wali kutolana panji wali pa chibwezi.

"Malo ghakusangapo mtundu uliwose wa wowviri": agha ni malo agho wantru wakuchitirika nkhabza wangasangako wowviri wakupambanapambana; wowviri wa vyaumoyo, wowviri wa vyamalangokweniso wovviri pa masuzgo ghakupambanapambana. Wowviri uwu wakupereka ni mawupu agho ghakukumana nakutewetera lumoza mulimo wakovwira wakuchitirika nkhabza.

"Nkhaza za pathupi": uchitiro panji kuleka kuchita chinthu chinyake nachakulata chakupweteka munthu pathupi.

"Malo ghakuvikiririka": agha ni malo agho wakuchitirika nkhabza uyo wakukhumbika wowviri na kupwereraka wakusungika. Malo agha ghangawa makomo agho ghakulera wantru awo walije pakukhala panji malo agho ghali kuzengeka kuti wavvirkirirenge wakuchitirika nkhanza mwachilindizga waka.

"Kubwakirira": Kwakuyana na chigawa 132 cha malango gha charu cha Malawi, chikung'anamula kugonana na mama panji msungwana uyo wali na vyaka 16 kuya munthazi mwakumuchichizga. Nyengo zinyake, mama panji mwankazi uyu wangazomera chifukwa cha wofi panyake chifukwa chakuti mwanalume wampusiska mama uyu kuti nimufumu wake - nakoso uku nkhubwakirira.

"Ndondomeko ya kendeskeru ka kaperekero ka wovviri": chikung'anamura ndondomeko iyo yili kukhazgikiskika pakovwira wakuchitirika nkhabza kuti wasange wovviri wakwenerera pa ivyo vyawawonekera.

"Wakupereka wowviri": munthu panji wupu wuliwose uwo ngwakuzomerezgeka kuti ungapereka wovviri kwa mama panji msungwana uyo wachitirika nkhabza, ndipo mu gulu ili muli wapolisi, magulu gha kupererekka chivikiriro mu mizi (wa 'community police'), mawupu gha mipingo, maofesi gha boma, mawupu agho nga boma chara kweniso mawupu ghakovwira wakusuzgika.

"Nkhaza za kugonana": uchitiro uliwose wakukhwaska kugonana mwakumuchichizga panji kofya kweniso kuzomerezgeka panji kuwoneska khumbiro lakuchita ubudi wose uwo uli kulembeka

mu Chaputala XV cha malango ghakwendeskera charu cha Malawi (unyake mwa ubudi uwu ni: kubwakirira, kusunga munthu mwakumuchichizga, kupweteka viwalo nya mwanakazi, kunyoza wanakazi, kuchita vyakugonana wanakazi pelapela, kukorerera wana na wantru wakuzweta mutu, kunjizgana uhule, kufumiska nthumbo, navinyake).

"Kupwetekana mu zina la kugonana": ni uchitiro wakupambanapamba nga ni kubwakirira, kugonana na mwana, kupweteka viwalo nya mwanakazi panji mwanalume na kurongora nkharo ya kutemwa vyakugonana.

"Kuchita/kuchitiska munthu vyakugonana kuti usangeo phindu": Kwakuyana na chigawa chachiwiri cha malango ghakukhwaskana na uchitiro wakuzgeweska wantru, viyerezgero vyake vili mwa nttheura: kutolapo lwande pa uchitiro wakupanga geni kwizira mu vyakugonana nga ni uhule, kuvina kwakuyambiska khumbiro lakugonana, uhule wakuchichizgika, na kuchichizgika kupanga mavidiyo gha kugonana.

"Kuyuzga munthu pa nkhani ya vyakugonana": Kwakuyana na chigawa 6 cha malango ghakukhwaska kuti paleke kuwa mphambano pakati pa womama na wanalume, chikung'anamula kuchita panji kuyowoya vintru vyakukhwaska vyakugonana ivyo vingachitiska munthu kuti walengeskeke panji watentheme.

"Wakuchitirika nkhaza": Munthu (nga ni mzimayi, mwana, mwanalume, munthu uyo ngwa chilima) uyo waza pakweru nakuphara kuti wachitirika nkhaza. Mazgo ghakuti "wakuchitirika nkhaza" ghakulongola kuti vyamanyikwa kale kuti nkhaza yachitika nanga wuli uyo wazunulika kuti ndiye wachita nkhaza iyi khoti lichali lindamusange na mulandu uwu.

"Ndondomeko yakuwika panthazi wakuchitirika nkhaza": Wose awo wakutolapo lwande pa suzgo la nkhaza zakuchitikira wanakazi wakuwika panthazi wanangwa, vyakusowelwa kweniso vyakukhumba nya awo wachitirika nkhaza.

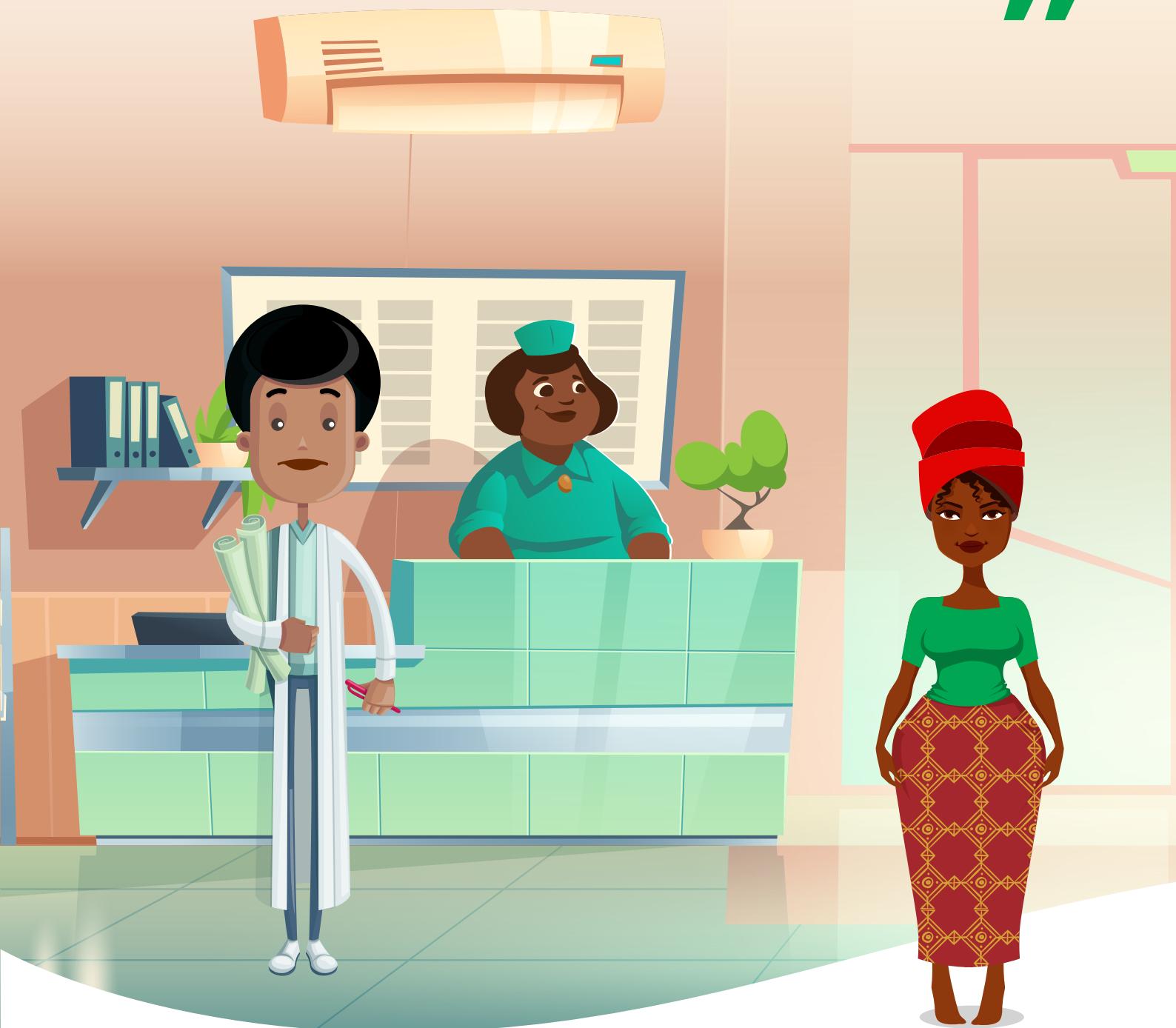
"Malandu wakuwika panthazi wakuchitirika nkhaza": Nyengo zinyake, m'malo mwa wakuchitirika nkhaza, uyo wangakagwada ku khoti wangawa munthu wapadera. Makhoti ghakwenera kudenjerezga mwenecho uyo wali kuchitirika nkhaza nyengo zose. Mwachiyerezgero, pa mulandu wa munda, doda linyake lingagulisa minda ya pabanja iyo yalimikanga na wadumbu wake awo wose ni vyokoro. Wakugula minda iyi wangawa wantru wa geni wawiri ndipo doda ili lingachimbira na ndalamu zose. Nkhani iyi yingafika ku khoti chifukwa wantru wageni awo wagula munda uwu wakukhumba kumanya mwenecho cha iye wa malo agha. Womama wawiri wala wapokeka malo agho wasangilangapo chakurya na wovwiri pakhommo pawo. Ipo ichi doda lila lachita ni nkhaza yakukhwaska chuma kwa womama wawiri awa. Womama awa wachitirika nkhaza. Pala khoti lindafufuze za wamama wawiri awa ndiko kuti khoti lapwererera za wanangwa wa wantru wawiri wa geni wala. Apa chikulongora pakwelu kuti wakuchitirika nkhaza mu nyengo zinyake wakumanyikwa mwaluwiyo chara. Ipo makhoti ghakwenera kudenjerezga wose awo wachitirika nkhaza pa mulandu uliwose. Pala wakuchitirika nkhaza wafufuzika nakusangika, chikuwa chipusu kuti wakhosi wavikirire wanangwa wawo nanga kuwe kuwalongozga waka uko wangakasanga wovwiri pa nkhaza iyo wachitirika.

“

Awo wakugwira ntchito ku chipatala
wakawa wantru wakupulikiska kweniso
wa lusungu.

Wakanivwira chomene kuti nipulikiske ndondomeko ya
umo mulandu wane uyenderenge.

”

Ndondomeko za Kendeskerero ka Mulandu Wa Nkhaza ku Khoti la boma

Ndondomeko za kendeskerero ka mulandu wa nkhaza ku khoti la boma chikung'anamura wovwiri wose uwo ukuperekeka kwa wakuchitirika nkhaza kuti wasange ulunji panji chilungamo pa ivyo vyawachitikira kwizira ku khoti lakwendeskeka na boma. Mulandu uwo ungafulika ungafula wakuswa malango gha charu panji wakunangirana kwa pakati kwa wantru. "Ndondomeko ya kendeskerero ka mulandu wakuswa malango gha charu" ukujulika nachakulata chakusanga ulunji panji chilungamo kweniso keperuka chivikiriro ku wantru mucharu pakusanga awo mbakubuda, kupereka chilango, kweniso kuvvira pakunyolola nkhaza ya awo wachita nkhaza. Mulandu uwu ukujulika m'malo mwa boma na mwimiriri uyo kanandi wakuwa wapolisi ndipo wakudandawula pa mulandu uwu wakuwa uyo wachitirika nkhaza. Mboni ya mulandu uwu yikuwa uyo walikuchitirika nkhaza.

Vyakuchitika pa ndondomeko ya mulandu uwu yikuwa mwantheura: kufufuza nkhani na kukola awo wakusachizgirika kuti ndiwo walikuchita nkhaza; vyakuchitika pambere nkhani yindanjire mu khoti (kunozga ukaboni nga ni makalata gha kuchipatala gha uyo wakusachizgirika kuti ndiwo walikuchita nkhaza, kufufuza nakuchemeska awo wachitirika nkhaza); kupereka chivikiriro ku wakaboni wa mulandu nyengo zose; kupempha belo kweniso kupulika mulandu wa belo; wakusachizgirika yula kuphalira khoti pala wakuzomera panji kukana mulandu; kukolelanako kuti wakudaulika wazomere mulandu na chakulata chakuti waleke kupokera chilango chikulu; kuyeruzga; kupereka chiphepisko kwa wakuchitirika nkhaza; kugamula vyaka vyakukhakhala ku jele; kunozga vinyake na vinyake ivyo vikanangiskika. Pa milandu iyo wakudaulika ni mwana, malango gha charu chino ghakukhwaska vya kusamalira, kuvikirira na kupereka chilungamo ku wana, ghakuzomerezga kuti pala mwana uyo wazomera kwananga kwake, mulandu wake ufumeko ku khoti. Mulandu pala wafumako ku khoti, wose awo wakukhwaskika wangakadumbirana waka kuti mwana yula wavwirike kuti wasinthe nkharo yake yauchindere. Vyose ivyo vichitikenge pa mwana uyo kuwalo kwa khoti vikwenera kuholweska uyo wachitirika nkhaza. Milandu yinandi yakukhwaska nkhaza ku womama na wasungwana yikufumizgika ku khoti chara.

Pa milandu ya nkhaza ku womama na wasungwana pakwenera kuwa wovwiri wakufumira ku maofesi na mawupu ghanyake nga ni agha:

- Wa vyachipatala kuti wapereke ukaboni pa mulandu kweniso kupereka wovwiri wachipatala na ulongozgi kwa wakuchitirika nkhaza
- Wovwiri wakuperekeka ku wantru awo wachitirika nkhaza nga ni ulongozgi kweniso kupereka mauthenga agho ghangovwira pa kugamula unandi wa vyaka vyakukagwira jele.
- Wovwiri wakuperekeka ku khoti uwo ukupereka mauthenga ghakuzirwa kuti ghawovwire khoti kuti lipeleke chinangulo/ chigamulo mwakuyenerera. Mauthenga agha ghakuwa mu lipoti ilo likulembeka pambele chilangulo chindiperekeke mwakulondezga vigawa 260 na 231 vya malango ghakwendeskeria milandu ya mtundu uwu na maukaboni ghake. Mauthenga agha ghakupereka ukaboni m'malo mwa wakuchitirika nkhaza ndipo ghakuwunikiraposo pa umo nkhaza iyo yachitika yakhwaskira umoyo wa muntru uyu.

"Ndondomeko yakuyendeskera milandu yakunangirana kwa pakati pa muntru na muntru" yili kunozgeka na chakulata chakuti uyo wakagwada ku khoti wapembuzgike pa ivyo muntru munyake wamuchutira. Milandu ya mtundu uwu yikuwovwira kuti wantru wapembuzgike pala wapwetekka chifukwa cha kusowa nkhalo na kutayirira kwa muntru munyake. Milandu ya mtundu uwu yikuzomerezga kuti muntru wasume kuti wapike ndalamza za

chiphepisko chifukwa cha kupwetekka kwake. Milandu iyi yikovwira awo wakutemwa kuchita nkhaza kuti wamanye uheni wa nkharo yavo. Mulandu wose uyo wakuyambiska ni muntru uyo wachitirika nkhaza ndipo wangakasuma ku khoti:

- Kuti wavikiririke, wapike mazaza ghakukhala mu nyumba nakutchimbizga uyo wakuchita nkhaza panyumba.
- Kuti wamazge nthengwa nakugawa katundu uyo walipo.
- Kuti wamazge nthengwa ya mwana panji nthengwa ya mtundu uliwose iyo yanguwa yambula kuzomerezgeka.
- Kuti wapemphe wovwiri (wa mwana panji wa mwanakazi) panji kupempha chikhozgero kuti chiyerezgo chakuti wakuchita nkhaza waperekenge wovwiri chilondezgekenge.
- Kuti wakasimizigze kuti muntru ndiye nadi mupapi wa mwana. Ivi vikuchitika pala muntru munyake wakukana kuti ndiye yayi wiske wa mwana.
- Kuti wagawane katundu.
- Kuti wawezgereke katundu uyo walikupokeka
- Kuti wapokere chiphepisko cha ndalamza chifukwa cha kusuzgika na kupwetekka apo wakachitirika nkhaza.
- Kuti wapoke chiphepisko chifukwa cha kutondeka kusanga ndalamza nyengo iyo wakachitirika nkhaza wakawa wakupwetekka kweniso chifukwa chakwenda ku khoti.
- Kuti wakadandawule ku khoti chifukwa chakufumizgika ntchito mwa nkhaza chomenemene muntru uyo ntchito yamala chifukwa wakatondekanga kwiza ku ntchito mazuwa ghanyake chifukwa chakwenda ku khoti na kuchipatala apo wakachitirika nkhaza.
- Kuti wapoke ndalamza izo wakananga pa kulipira maloya apo wakakajula mulandu wa kufumizgika ntchito mwankhaza ku khoti; ntchito yakumala chifukwa chakuti wakakhala kuntchito mazuwa ghanyake apo wakendanga ku khoti na ku chipatala wati wachitirika nkhaza.
- Kuti watole chizomerezgo chakuti naye wapikeko katundu wakulekeka na wapapi awo walikufwa pala nyengo yakugawa katundu uyu yakwana.
- Kuti wasuske umu katundu uyo wali kulekeka na wapapi awo walikfwa wagawikira na ofesi ya boma yakuwona vya katundu wamtunu uwu panji ofesi ya abwanamkubwa wa boma ilo.
- Kuti wasuskepo umu wilu yalembeke (chomenemene pala muntru uyu wandalembekemo mu wilu iyi).
- Kuti wapenje wovwiri wa kugawana charu panji minda.
- Kuti wasange wovwiri wamtundu uliwose chifukwa cha masuzgo ghaliwose agho wakusangana nawo chifukwa cha kuchitirika nkhaza.
- (Manyani kuti ivi vyalembeka pachanya apa ni viyerezgero waka. Vifukwa vyakukajulira mulandu wa kunangirana kwa pakati kwa wantru vilipo vinandi chomene).

Kenekanandi, pa milandu yakunangilana kwa pakati kwa wantru, uyo wakukagwada ku khoti ni uyu wachitirika nkhaza. Khoti likuzomerezga yayi kuti muntru munyake ndiye wazakayimilire wakuchitirika nkhaza pakukajula mulandu. Nangauli vili ntheura, nyengo zinyake, wa khoti wakuzomerezganga kuti muntru munyake wayimilire wakuchitirika nkhaza pakukajula mulandu.

Mwimilili uyo wazomerezgeka kukajula mulandu kuyimilira wakuchitirika nkhaza mwakulondezga malango agha:

- (a) Kuti wakatole chilangulo cha khoti (chilangulo chakuti muntru wakhale munyumba, kutola umwenecho wa nyumba panji kuvikiririka) mwakulondezga malango gha charu cha Malawi ghakukhwaska vya kuchepeska nkhaza mumakhomu. Wantru awo wangayimilira wakuchitirika nkhaza ni awa:
 - i. Mufumu panji muwoli uyo wachitirika panji wangachitirika nkhaza;
 - ii. Muntru uyo wali kubabizgana mwana na uyo wakudaulika,

- ndipo munthu uyu ndiyo wakuchitirika nkhaza za pa khomo;
- iii. Mupapi wa mwana panji munthu uyo wakukhala na mwana ndipo nkhaza yikhukhwaska mwana;
- iv. Mwana, ndipo mwana uyu kuti ngwakuzweta mutu chara;
- v. Mupapi panji mubali wa uyo wakudandaula panji wakudandaula, kweni uyo wakukhala pa khomo ili chara;
- vi. Wapolisi;
- vii. Uyo wokovwira pakubekeskeska kuti chilangulo cha khoti chikulondezgeka;
- viii. Wakupereka wovwiri uyo walikuzomerezgeka na boma kuti wangateweta mulimo uwu.

(b) Kupempha khoti kuti lilangule kuti wakudandaulika waperekenge wovwiri kwa mwana ndipo wantru awo wangayimirira wakuchitirika nkhaza ni awa:

- i. Mwana
- ii. Mupapi wa mwana
- iii. Uyo wakukhala na mwana
- iv. Wabali wa mwana
- v. Uyo wakugwira ntchito yakupereka wovwiri ku wantru
- vi. Wa polisi
- vii. Msambizi
- viii. Wa vyachipatala
- ix. Munthu myake waliyose uyo ngwakwenerera.

"Ndondomeko ya milandu ya kunangirana kwa pakati pa wantru" yikuyamba pala wakudandaula waluta ku khoti kupereka madando ghake. Munthu uyo wakudandaulika wakwenera kuzgorapo pa mulandu uwu pambere mazuwa 14 ghandajumphe ku khoti likulu. Pala wakudandaulika wandazgorepopamazuwa 14, wakudandawula wakupokera chiphepisko chose icho wangupempha ku khoti. Pala wakudandaulika wakuzgorapo cha, mulandu ukujumpha mu ndondomeko zingapo izo zingatora miyezi yiwiri ku khoti likulu pambere mulandu undanjire kuti ukadumbike mu khoti. Kudumba mulandu kungatola mazuwa ghawiri panji ghatatu ndipo chilangulo chikuperekeka mazuwa 30 ghandajumphe. Ku khoti lichoko, kulije ndondomeko zakuwoneska kuti mulandu utolenge nyengo yitali wuli kuti uyambe kudumbika. Pa chifukwa ichi, utali wa nyengo iyo mulandu ungtola vikutolera kuti ni milandu yinandi wuli iyo khoti ili likudumba. Kweni kanandi, mulandu ku khoti lichoko ukutola mwezi umoza kuti uyelezgiye kufuma apo ukanjirira mukhoti.

Awo Wakutolapo Lwande pa Kupereka Wovwiri ku Awo Wachitirika Nkhaza

Ivo awo wakupereka wovwiri ku wakuchitirika nkhaza wakwenera kulondezga:

- Chakwamba, mungachitanga uheni uliwose chara nyengo zose pakupereka wovwiri ku wakuchitirika nkhaza. Wakuchitirika nkhaza wawe wakukondwa na wovwiri uwo wapokera kufuma kwa ise.
- Pala tikuwovwira mwana, tiwoneskeske kuti wovwiri withu walata pa vyakusowelwa vya mwana uyu.
- Tileke kusankha chakuchita kwambula CHIZOMEREZGO cha uyo wachitirika nkhaza. Pala wakuchitirika nkhaza ni mwana panji munthu wakuzweta mutu, titole chizomerezgo kufuma ku mupapi panji mubali wakwenerera wa mwana panji munthu wakuzweta mutu uyo.
- Chitani vidumbirano vinu na wakuchitirika nkhaza pa malo ghakudumuka mphepo. Yezgeskani kuti wakuchitirika nkhaza mwanyakazi wadumbiranu na mwanyakazi munyake ndipo mwanalume na mwanalume munyake pala awo wachitirika nkhaza ndimo wakhumbira kuti viwire.
- Pulikizgani mwakufwaska ivyo wakuchitirika nkhaza wakulongsola. Mungamuyeruzganga chara. Mungasekanga panji kuwoneska kuti mwakhwaskika panji kuchuluskika chara.
- Mukwenera kupereka ntchindi ku wakuchitirika nkhaza ndipo mungamuyowyiskanga kanthu kakuti kangamukhuwazga chara.

- Fumbani mafumbo ghekha agho ghakukolelanako na nkhani iyo yalongssoleka.
- Wakuchitirika nkhaza wangawerezganga kulongosola nkhani yake kanandinandi chara.
- Mungachombolanga wakuchitirika nkhaza.
- Nyengo zose, woneskeskani kuti wakuchitirika nkhaza ngwakuvikiririka mwakukhwanira.
- Mulandu wakuswa dango pakuchitira munthu nkhaza, nanga nkhaza iyo yiwe yichoko wuli, ungamlilanga mkudumbizgana waka chara. Mulandu uwu ungamlira mkudumbizgana pekhapekha ntchakuzomerezgeka na malango gha charu cha Malawi. Tingadumbizganaso waka pala uyo wakachita nkhaza wazomera ubudi wake ndipo wapolisi na wakhoti wazomera kuti mulandu ungakamalira kuwalo kwa khoti.
- Kwakuyana na malango gha charu chino, milandu ya kubwakirira na kugonana na mwana ni milandu yikuluyikulu ndipo YIKWENERA kukafiskika kupolis. Milandu ya mtundu uwu yangamalanga pakudumbizgana waka chara. Yingamalirangaso waka pa chigawa panji ku ofesi yakovwira wakuchitirika nkhaza ku polisi chara.
- Wapolisi wakwenera kuchiska awo wachitirika nkhaza na wabali wawo kuti mbuwemi chara kukajala mulandu wa

- kugonana na mwana, kubwakirira na mulandu uliwose wakukhwaska vyakugonana. Milandu ya mtundu uwu yikwenera kuluta ku khoti ndipo wose awo wakukhwaskika na mulandu uwu wangatoleka kuwa wakaboni wakuwukira mwakuti uyo wakachita nkaza walangike chifukwa cha nkharo yake yiheni.
- Nyengo zose, muwe wakusunga chisisi, muwoneskeske kuti pali chivikiriro chakukwana ndipo muperekenge nakuwoneska ntchindi.
 - Kwakuyana na malango gha charu chino, mulandu wa kubwakirira panji kugonana na mwana ungakajulika ku khoti pambele mundakaphale ku polisi chara.

Vikaya

Mafumu na wadangiriri wa mipingo, vepani na mawupu gha muvikaya mbakuzilwa chomene pa mulimo wakumalana na uchitiro wa nkaza ku womama na wasungwana. Kawirikawiri, wakuchitirika nkaza na wabali wavo wakutemwa kukaphala ku wadangiriri awa na wupu wamuchikaya wakowona nya chivikiriro pala wachitirika nkaza. Wadangiriri na wupu wamuchikaya wakuwona nya chivikiriro pakwamba wakwenera Kubeka mtundu wa nkaza iyo yathulika. Pala nkaza yawoneka kuti njakuswa malango gha charu (nga ni kubwakirira, kugonana na mwana, kutimba, kupweteka munthu, na vinyake), wadangiriri na wupu wakuwona nya chivikiriro muchikaya wakwenera kukathula nkhanzi iyi ku awo wali kupika mazaza ghakupereka wovviri kwa awo wachitirika nkaza nga mbapolisi kweniso wachipatala. Wadangiriri kweniso walala wa wupu wa wakuwona nya chivikiriro muchikaya wangayezganga chara kumazga mulandu uwu pakudumbizgana waka. Nkhanzi iyi yikwenera kukaphalika ku polisi panji kuchipatala pambele maola 24 ghandajumphe. Pakukathula nkhanzi iyi, tileke kuyeruzga uyo wachitirika nkaza panji uyo wachita nkaza, tiwoneskeske kuti tikusunga chisisi cha uyo wachitirika nkaza kweniso kupereka ntchindi zose.

Wa vyachipatala kusazgirapo malo ghakusangapo wovviri wa mtundu uliwose

Wose awo wakusachizgirika kuti wachitirika nkaza wakwenera kupimika muthupi kuchipatala. Kupima uku kukwenera kuchitika na munthu uyo walikusambizgiya nya kupima kweniso kupereka wovviri wachipatala kwa uyo wachitirika nkaza zakukhwaska kugonana kweniso nkaza za mtundu unyake. Wavyachipatala awo walikusambizgiya nya kupereka ulongozgi wakweneraso kupereka wovviri pa masuzgo gha mughanogħano.

Azachipatala adzachita zinthu zotsatirazi:

- Kupwererera wakuchitirika nkaza mwakulondezga fundo yakuwika panthazi wakuchitirika nkaza
- Kufumba mafumbo uyo wachitirika nkaza na chakulata chakumanya vinandi pa ivyo vyamuchitikira
- Kufumba mbiri ya umo mthupi mwake mulili
- Kufumba chizomerezgo kuti wamupimpempe
- Kupima thupi lose la munthu uyu
- Kupima pa mashini vinyake na vinyake vyakukhwaska munthu uyu
- Kulemba masuzgo ghose agho ghasangika mu kabuku ka kuchipatala ka munthu uyu kweniso mu kompyuta ya kuchipatala
- Kupereka wovviri waluwiro pa suzgo ilo likuwonekerathu pathupi la munthu uyu
- Kupereka mankhala ghakuvikirira munthu uyu kuti waleke kutola HIV. Mankhala agha ghakuchemeka HIV-PEP ndipo ghakwenera kuperereka pambere maola 72 ghandajumphe kufumira apo munthu uyu wakachitirika nkaza yakugonana.
- Kupereka mankhala ghakuvikirira munthu uyu kuti waleke kutola matenda gha Hepatitis B. Mankhala agha ghakuchemeka HBV-PEP ndipo ghakwenera kuperereka pambere maola 72 ghandajumphe kufumila apo munthu uyu wakachitirika nkaza yakugonana.
- Kupereka mankhala ghakutondeska kutola nthumbo pambere maola 72 ghandajumphe kufumira apo munthu uyu wakachitirika nkaza yakugonana

- Kupereka mankhala ghakuvikirira munthu uyu ku matenda ghakupiranu pakugonana.
- Kupereka wovviri wakuchepeska kukweweka mumtima
- Kuchita kalondolondo wa umo munthu uyu walili
- Kuweleramo na kudumbiskana nkhanzi ya munthu uyu. Pavidumbirano ivi pakwenera kuwa wanthalu wakufumila vigawa vyakupambanapambana nya chipatata.
- Kupereka lipoti la chipatala ilo lilitenge ku khoti.
- Kupereka wovvili ku wakuchitirika nkaza pala waluta ku khoti na nkhanzi zavo.

Wachipatala wakwenera kutumizga nkhanzi iyi ku polisi pala wamala kumupima uyo wachitirika nkaza pambere maola 24 ghandajumphe kufumila apo munthu uyu wakizira kuchipatala.

Unduna wakuwona kuti paleke kuwa mphambano pakati pa wanalume na wanakazi, wana, vilima kweniso kupereka wovviri ku wanthalu

Awo wakugwira ntchito yakupereka wovviri kuwanthu ku unduna uwu kweniso awo wakugwira ntchito yakupwererera wana muvikaya, wakuvwira wakuchitirika nkaza mu nthowa zinandi nga ni izi: kuyendera makhomu kuti wawone umu vinthu vilili, kuwika mumalo vinthu vakuwovvira kulutiska panthazi chivikiriro cha wanthalu, kuyendeska milimo yose, kuyendera wanthalu awo wakupokera wavviri kuti wakawone umu vinthu vikwenderra, kweniso kukolelanako na wanthalu muchikaya pakuwika mumalo ndondomeko zakuwoneskeska kuti wanthalu wawew wakuvikiririka kweniso wa umoyo uwemi kunthazi kose.

Wovviri wakuperekeka ku wanthalu/Ntchito yakusanga vinandi vyakukhwaska nkaza iyo yachitika

- Kufumba mafumbo nachakulata chamanya vinandi vyakukhwaska nkhanzi
- Kuvvila pakupeluska awo wachitikira nkaza pa uzito wa nkaza iyo yawachitikira
- Kusambizga wanthalu nthowa yakujivikirira ku nkaza
- Kupereka chivikiriro ku awo wachitirika nkaza
- Kulonderezga awo wachitirika nkaza nachakulata chakumanya umo wakukhalira
- Kulimbikiska wakuchitirika nkaza pakuwamanyiska ivyo wakwenera kumanya kweniso kuwalongozga
- Kuvvila pakugumatizga wose awo wakuvwira wakuchitirika nkaza nga ni wapolisi, wachipatala, wakhotti, kweniso mawupu ghakupambanapambana kuti wawilepo pakupeleka malo ghakukhala panji kugona kwa wakuchitirika nkaza
- Kunozga lipoti la nkhanzi ilo likukaperekeka ku khoti
- Kupereka ulongozgi kwa wakuchitirika nkaza na wabali wake wuwo
- Kuwapo apo wakuchitirika nkaza wakufumbika mafumbo na magulu ghakupereka wovviri. Ivi vikuwa ntheura pala wakuchitirika nkaza ni mwana panji ni munthu wakuzweta mutu.
- Kuwoneskeska kuti wakuchitirika nkaza ngwakuvikiririka pakukatola chilangulo cha chivikiriro ku khoti panji kutola wakuchitirika nkaza nakukamuleka ku banja ilo lingakwaniska kumsunga makola
- Kulonderezga wakuchitirika nkaza kweniso nkhanzi yake iyo yili ku khoti

Ofesi ya polisi yakuwona vyakuvwira awo wachitirika nkaza

Udindo wa ofesi iyi ni:

- Kupereka wovviri pa suzgo la mumaghanogħano
- Kufufusa pala munthu uyu wali pa chofyo chilichose
- Kukolelanako na awo wakuvwira wanthalu pakusanga malo ghakukhala ghawemi gha munthu uyu.

Pala ni mwana, uyo wakugwira ntchito yakuvikirira wana kweniso uyo wakugwira ntchito yakufufuza vinandi vyakukhwaska nkaza iyo yachitika wakwenera kuwapo nyengo zose.

Wovwiri wose uwe kuti waperekka pakumala maola 24 kufumila apo nkhan i yikazakathulika ku ofesi iyi. Paumaliro, nkhan iyi yitumizgiye ku ma ofesi ghanyake ku polisi kwene kuko.

Ofesi ya polisi ya vyakufufuzafufuza

Udindo wa ofesi iyi ni:

- Kufufuza na kumanga wose awo wakusachizgirika kuti ndiwo wali kupanga nkhana.
- Kuperekka chivikiriro ku wakuchitirika nkhana.
- Kulonderezga wantru wose awo wangawa na ukaboni pa nkhan iyi.
- Kulemba lipoti la kumangiwa kwa awo wakusachirizgika kuti ndiwo wali kupanganga nkhana.

Vyose ivi viwe kuti vyachitika pambere maola 24 ghandajumphe kufumila apo nkhan iyi yikizakathulikira ku ofesi iyi. Paumaliro, nkhan iyi yitumizgiye ku ma ofesi ghanyake gha kopolisi kwenekuko.

Kuzenga mulandu

- Vyakuchitika pambele mulandu undanjire mu khoti
- Kuwika mulandu pa mundandanda wa milandu iyo yamunjira ku khoti
- Vyakuwulula
- Kumanya zuwa la mulandu ku khoti
- Kulemba ma lipoti gha ivyo vikumanyika pa mulandu uwu mwakukolelanako na awo wakugwira ntchito yakufufuza vinandi vyakuhwaskana na nkhana iyo yachitika
- Kulonderezga wakaboni wose mwakukolelanako na ofesi ya polisi ya vyakufufuzafufuza
- Kuperekka vyakuwululika kwa uyo wakudandaulika
- Kuwoneskeska kuti lipoti la kukoleka kwa wose awo wakusachizgirika mulandu uwu laperekka ku khoti lichoko

Vyose ivi vikwenera kuperedeka pambere mazuwa 14 ghandajumphe kufumira apo mulandu ukathulikira ku khoti.

Pakunjizga mulandu pa mundanda wa milandu iyo yamunjira ku khoti, ivi vikwenera kuwa mumalo:

- Mndandanda wa vyose ivo vikasangika pakufufuza mulandu.
- Ma sitetimenti
- Lipoti ya polisi
- Lipoti ya ntchenjezgo ku wakusachichizgirika mulandu
- Ukaboni wa kumangiwa kwa wakudandaulika
- Vyakulongora
- Makalata ghalighose agho ghengawapo

Wakhoti

Udindo wa wakhoti ni uwu:

- Kujula mulandu. Pangajumphanga maola 24 chara mulandu undajulike kufumila apo wapolisi wiza nawo.
- Kuyowoya zuwa la mulandu nakuphalira wose awo wakuhwaskika na mulandu uwu - mazuwa ghawiri.
- Kudumba mulandu kwambula kulekezgalekezga. Pakujumpha mazuwa 14, mulandu uwe kuti wamala.
- Kuwoneskeska kuti wakuchitirika nkhana wakuvwirika mwakukwanira nyengo yose
- Kutuma wakuchitirika nkhana uko wangakapoka wovwiri pala kwasangika kuti wakukhumbika wovwiri. Ivi vichitike kwambula kuchedwa.
- Kusachizgapo kuti wakudandaula wasange maloya agho gangamuyimirira pa mulandu. Ivi vingachitika pala khoti lasanga kuti muntru uyu wakusuzgikirapo kulonderezga vyakuchitika ku khoti.
- Kusandasanda maukaboni ghose agho ghperekka
- Kuperekka chilangulo/chagamulo. Khoti likuperekaso vilangulo vichokovichoko nga ni chiphepisko chakuperekka kwa wakuchitirika nkhana kweniso wovwiri unyake uwo ukwenera kuperedeka kwa wakuchitirika nkhana.
- Kuperekka chilangulo chaumaliro. Chilangulo ichi chikwenera kuperedeka pambere mazuwa 30 ghandajumphe kufumila apo mulandu ukayambira. Chilangulo ichi chikwenera kuwaso

na vilangulo vichokovichoko vyakukhwaska chiphepisko na kuyeruzga unandi wa vyaka nya jele. Pakuperekka chilangulo chaumaliro ichi, khoti likwenera kuwoneskeska kuti wakuchitirika nkhana waleke wakulengeskeka na nkhana iyo yikamuchitikira.

- Kuwoneskeska kuti vyose ivyo khoti lalangula vikulonderezgeka
- Waliyose uyo wandakholve na chilangulo cha khoti panji umo mulandu wose wayendera wali na wanangwa wakukagwada ku khoti likulu
- Kwakuyana na vigawa 360 na 361 nya malango ghakendeskero ka milandu na ukaboni ku khoti, makhoti ghakulu ghali na udindo wakulawilira umo makhoti ghachoko ghakugwirira ntchito yaho. Majaji gha makhoti ghakulu ghali na mazaza ghakuchemeska vyose vyakuhwaska umo mulandu ukayendera mu khoti lichoko kuti wasimikizge pala mulandu ukayenda makola kweniso mwakulonderezga malango. Pala kwasangika kuti mulandu ukayenda makola yayi, khoti likulu lingamanya kulangula kuti vyose ivyo khoti lichoko likalangula vileke kugwira ntchito. Pala vyachitika mwantheula, vinthu viwiri vingachitika:
 - a) Khoti likulu lingaperekka chilangulo chinyake.
 - b) Khoti likulu lungalangula kuti mulandu ukadumbikeso makola mu khoti lichoko lenelila.

Kunozga nkharo: Jele kweniso malo ghakusambizga kusintha nkharo

Mulimo wakunozga nkharo ya munthu uyo wasangika na khoti kuti ngwakubuda ikuchitika ikuyamba pala mulandu wamala waka. Nyengo zinyake, wakuchitirika nkhana wanyake wakuhumbiskisa kuti wakamuwone uyo wakawachitira nkhana ku jele kuti wakamuyowoyere chilichose icho chili kumtima wawo. Awo wakugwira ntchito ku jele wangamanya kunozga mapulogalamu ghakusintha nkharo agho ghakuperekka mwawi kuti wakuchitirika nkhana na wakuchita nkhana wasangane maso na maso.

Mawupu agho nga boma chara

- Awo wakugwira ntchito yakuperekka wovwiri ku wantru, kuperekka wovwiri wa mumaghanogħano, wovwiri pa mulandu, kweniso awo wakugwira ntchito ku ofesi ya polisi yakovwira awo wachitirika nkhana pamoza na mawpu agho ngaboma chara wangavwira pakuperekka ulongozgi ku wakuchitirika nkhana malinga wose walikusambizgika za kachitiro Kawemi ka ntchito iyi. Kachitiro Kawemi ka ntchito iyi ni aqakakugwiriska ntchito nthowa izo pali ukaboni wakuti nthowa izo zikovwira nadi kweniso kulata pakuchepeska kukweweka kwa mu mtima.
- Mawpu agho ghengawovwiraso pakujula malo agho wakuchitirika nkhana wangakasangapo wovwiri wakupambanapambana mu chigawa.
- Muwpu agho ghengawovwiraso pakuperekka malo ghakuvkiririka makola ghakuti awo wachitirika nkhana wangakhalangapo nyengo iyo nkhan iyo yili ku khoti.
- Mawpu agho ghengawovwiraso paku wezgera umoyo wa awo wachitirika nkhana mwakale kuti wantru awa wawewakujiyimira pawekha pankhani ya kasangiro ka ndalamna na vinyake.
- Mawpu agho ghengawovwiraso paku wezgereska ubali pakati pa wakuchitirika nkhana na wakuchita nkhana. Ivi vikovwira kuti uyo wachitirika nkhana wayambe moyo wupsa kweniso uyo wakachita nkhana kuti wamanye na kuzomerezga kuti ivyo wakachita vyatimbanzga umoyo wa munyawo.

“

*Namanyanga chara kuti wapolisi
wamuniwowwira, kweni wanivwira
chomene.*

Sono nkhuluta ku khoti.

”

Ndondomeko ya Kendeskero ka Mulandu Wakuzengeka Kuwalo kwa Khoti la Boma

Mulandu wakuwalo kwa khoti la boma kanandi ukuchemeka mulandu wakuzengeka mu vikaya ndipo mulandu uwu ukulondezga mitheto yakupambanapambana. Milandu ya mtundu uwu yikuwa mumawoko gha boma chara. Pali wantru, mawupu panji maofesi ghangapo agho wakugomezgeka mu vikaya kuti ndiwo wowovwirenge pa kudumba milandu yakupambanapambana. Wantru, mawupu, panji maofesi agha ghakuwa ghakukhazikika muchikaya ndipo ntchito zavo zikulondezga midauko panji chisopa chawantu kweniso malango agho wantru muchikaya wali kukolelanako kuti ndiwo walondezgenge. Kasandasanda uyo Pulogilamu ya Tithetse Nkhaza yikachita wakulongola kuti womama wanandi wakutemwa makhoti ghamuvikaya pakudumba makani ghakukhwaska nkhaza za mubanja nga ni katundu, kugwiriskiro ka ndalama, kukanizgana mwawi wakupanga geni, kulera wana, vibwezi, ulowevu, na vinyake. Kasandasanda munyake uyo ukachitika na wupu wa vyalo vyose nya pasi wa United Nations mwakukolelanako na mawupu ghanyake wakasanga kuti milandu 80 pa milandu 100 yiliyose yikumalira mu makhoti gha mu vikaya. Kasandasanda wawoneskaso kuti wantru wanandi wakutemwa makhoti gha muvukaya chifukwa chikuwa chapafupi kuti muntru usange ulunji na chivikiriro pa ivyo vyakuchitikira. Makhoti agha ghakovviraso chomene ku malo uko makhoti gha boma kulije panji ghakutondeka kugwira ntchito zake mwakukola mtima. Chikuwa chapafupi kuti wantru awo mbakavu wasange wovviri ku makhoti gha muvukaya ndipo, kanandi, chilangulo cha khoti la muchikaya chikuwa chakuzomerezgeka na wantru wanandi m'chikaya. Kusazgirapo apo, mulandu mu makhoti agha ukuba na vyakuchitika vichoko ndiposo wukwenda mwa luwiro chomene.

Awo wakutolapo Iwande chomene

Wanje mwa awo wakutolapo Iwande chomene pa ntchito za makhoti gha muvukaya ni awa:

- Mafumu, wadangiriri wa mipingo, wadangiriri wa vipani nya ndale, wadangiriri wa mitheto yakupambanapambana, mphara ya m'muzi, waperekezgi, mawupu gha muvukaya agho ghakovvira wakuchitirika nkhaza, mawupu gha muvukaya nya ni mawupu gha womama, athenga, kweniso mawupu agho ghakuteweta mulimo wakukhwaska nkhaza zakuchitirika ku womama na wasungwana.
- Udindo wa wose awa nkuwovvira pa kudumbiskana kweniso kuphemansika panji kuwa mkhalaapati pa makani, kupereka ulongozgi na wovviri wakupambanapambana kwa awo wachitirika nkhaza na wabali wawo, kuperekezga awo wachitirika nkhaza kweniso kutumizga awo wachitirika nkhaza ku maofesi panji mawupu ghanyake agho kuperekaso wovviri ku wakuchitirika nkhaza.
- Kene kanandi, mulandu pala wayamba ukuwevye nyengo yenecho yakumalira, kweni wose wakuchiskika kuti mulandu wendengeko mwaluwiro pala wayamba.
- Wose awo wakutolapo Iwande mumakhoti gha muvukaya wakwenera kulongola ntchindi nakusunga chisisi nyengo zose.
- Pala mulandu ukukhwaska mama panji msungwana uyo ngwachilima panji mbuwu, wapapi panji wabali wa muntru yuu, awo wakupereka wovviri ku wantru, panji wavyachipatala wakwenera kuwapo kuti wawovvire wakuchitirika nkhaza kuti walongosole vyose.
- Nyengo zinyake, mulandu ukumalira pa khoti lakwamba. Nyengo zinyake, pala nkhani yasuzga, yikutumika ku khoti likulu la muchikaya. Mwachiyerezgerero, pala mulandu wasuzga ku khoti la m'muzi, mulandu uwu ungatumizgika ku khoti la kwa gululupu panji kwa fumu yilala (T/A).

Ubali uwo ulipo pakati pa makhoti gha boma na makhoti gha muvukaya pa milandu yakunangirana kwa pakati pa wantru wa mchigawa

Pala mulandu wasuzga ku makhoti ghamuvikaya, mulandu uwu ungatumika ku mawupu panji maofesi gha boma agho ghali kupika mazaza ghakumalana na milandu ya mtundu uwu panji kusanga nthowa zapadera zakumazgira suzgo ilo lilipo. Nyengo zinandi, mawupu na maofesi gha boma agha ghakuteweta mulimo wawo mwakulondezga malango gha charu cha Malawi panji kulondezga fundo zakuvikirira wananga wa muntru waliyose. Mawupu na maofesi agha ndigho ghakuwa ghakwamba kupokelera nkhani iyo yafuma ku ma khoti ghamumakaya. Kufuma kumaofesi na mawupu gha boma agha, mulandu uwu ungatumizgika ku ma ofesi agha:

Wupu waboma wakuwona nya wanangwa wa wantru kuno ku Malawi (MHRC)

Wupu uwu ukuteweta milimo yavikirira wanangwa wa wantru mwakuyima pawekha ndipo ukakhazikiskika mwakulondezga chigawa 129 cha malango ghakwendeskera charu chino. Chandulo chakukhazikiska wupu uwu chikawa chakuvikirira kweniso kufufuza nkhani za kuswera wantru wanangwa. Wanangwa uwo wupu uwu ukufufuza ni uwo ulikulembeka mu malango gha charu chino panji malango ghanyake agho charu chino chikulondezga. Zinyake mwantchito za wupu uwu ni izi:

- Kurmanyiska boma na wantru wose nya wanangwa wa wantru
- Kufufuza nkhazi zakukhwaska wanangwa wa wantru
- Kuwovvirapo pakudumba makani ghakukhwaska wanagwa wa wantru pakugumatizga pamoza wose awo wakukhwaskika
- Kuyeruzga mwapaderaa makani ghakukhwaska kusweka kwa wanangwa wa wantru
- Kupereka ulongozgi na wovviri ku awo wanangwa wawo wasweka kweniso kuwatumizga uko wangakasanga wovviri wapadera
- Kulawirira umo mawupu kweniso maofesi gha boma ghakutewetera milimo yawo
- Kumalizgiska nkhani izo zatora miyezi yitatu zikufufuzika na wupu uwu

Unduna wakuwona vyakuti paleke kuwa mphambano pakati pa wanalue na wanakazi, chitukuko cha m'makaya kweniso kupereka wovviri ku wantru (ma dipatiment ghakovvira wantru kweniso kuona vyakuti paleke kuwa mphambano pakati pa wanalue na wanakazi)

(Bekani ivyo vyalembeka pa mutu wa mawupu gha boma)

Wupu wakupereka wovviri ku wantru pa vinthu vyakukhwaska malango

Wupu uwu ulikukhazikiskika na chigawa chachitatua cha malango ghakukhwaska nya kupereka wovviri wa vyamalango ku wantru. Chakulata chake nkhupereka wovviri wa vyamalango nya ni kuphemansika panji kuwa nkhose pa mulandu, kwimirira kweniso kupereka ulongozgi ku wantru wakavu pa mulandu. Wantru awo wupu uwu ukovvira ni wekha awo wangakwaniska chara kusanga loya wakuti wawayimire pa mulandu ku khoti. Wupu uwu ni chinthu chimoza icho boma likupereka ku wantru wake kusazgirapo pa vinthu nya ani sukulu, nya umoyo, chakurya kweniso maji. Wupu wa mtundu uwu ulipo umoza muno mu Malawi.

Ofesi ya polisi yakuwona vyakovwira awo wachitirika nkhaza

Kupereka wovwiri ku wakuchitirika nkhaza kweniso kuvikirira wana ntchinthu chimoza chikulu icho wapolisi kuno ku Malawi wakuteweta kwizira mumlimo wakupereka chivikiriro muvikaya. Maofesi agha ghakakhazikiska mu chaka cha 2001 na chakulata cha kuvikirira, kulutiska panthazi kweniso kuwoneseska kuti wanangwa wa awo wachitirika nkhaza za mtundu uliwose chomenemene womama na wana ukulondegeka na waliyose. Maofesi agha ghakuteweta nga ni malo ghachisisi agho makani ghakukhwaska nkhaza za kugonana, kubwakirira na nkhaza za mtundu unyake izo zikukhumba chisisi zikufuzika. Maofesi agha ghakupereka wovwiri uwu;

- Ulongozgi
- Kupereka wovwiri pa masuzgo gha pathupi panji mu maghanogano
- Kunjirikiza
- Kutuma wakuchitirika nkhaza ku wupu panji ofesi yanyake kuti ndiko wakapoke wovwiri wa mtundu unyake. Ivi vikuchitika pambere mazuwa ghankhondi ghandajumphe

Ofesi ya mulala wakuwona vyakovwira awo wachitirika nkhaza

Iyi ni ofesi ya boma iyo chilato chake nkhwendeska nya katundu uyo wenecho wali kufwa. Bwanamkubwa wa boma lililose ni mwimilili wa ofesi iyi. Ofesi iyi yingapanga ivi:

- Kusunga mwakulindizgirapo waka katundu uyo palije ukaboni wakuti awo wali kufwa walikuleka chokolo panji mubali wakuti wangauhala.
 - Kulemba makalata ghakupemptha kuyendeska panji kusunga katundu uwo wenecho wali kufwa
 - Kusoreka na munthu waliyose kuti ofesi iyi ndijo yizakagawe katundu wake pala wafwa
 - Kuchita gazeti khumbiro lakulemba makalata ghakupemptha kuyendeska panji kusunga katundu uyo wenecho walikufwa.
- Ivi vichitike mazuwa 14 pambere pempho lindalembeke

- Munthu uyo ngwakwenerera wangakapempha ku khoti nyengo yiliyose kuti vikalala vyakuyendeskeru chuma icho wenecho wali kufwa vifumeko ku ofesi iyi.
- Kusunga vyose vyakukhwaska katundu uyo ofesi iyi yili kusoreka kuti ndijo yizakagawe pala mwenecho wafwa
- Khoti likulu lingasora munthu mulala uyo ngwakwenelela kuti ndijo wapokereka katundu kufuma ku ofesi iyi mumalo mwa munthu uyo ni mwana panji wakuzweta mutu.
- Kupharazga chuma chose icho wenecho wandalute kukachifumba. Chuma ichi chikwenera kupangika gazeti ndipo pala pajumpha vyaka viwiri, chuma ichi chikwenera kusazgika pa chuma cha boma panji kugwiriskiska ntchito pa mulimo wakugawa chuma icho wenecho walikufwa
- Kuphemiska panji kuwa mkhalapakati pala pakati pa wabali wa uyo walikufwa palije kukolelanako na umo chuma chingagawikira ndipo pala kuphemiska uku kwatondeka kuvwira, nkhani iyi yikutumizgika ku khoti

Makhoti

(Bekani ivyo vyalembeka pa mutu wa mawupu gha boma)

Ofesi yakovwira awo wali na madando (Ombudsman)

Ofesi iyi nja boma ndipo yili kuhazikiska mwakulondezga chigawa 123 cha malango gha charu chino. Chakulata chake nkhufufuza nkhani yili yose yambula ulunji ndipo uyo wabudirika wandapike mwawi wakuti wasange ulunji pakupanga apilu ku khoti ndipo pakuwoneka kuti palijeso wovwiri uliwose. Wupu uwu wukulawirira umo mawupu ghaboma nga ni polisi, vipatala, makhoti, panjiso ma ofesi agho ghakutewetera wantru ghakutewetera wantru. Pala mawupu na maofesi agha ghakutondeka kuteweta milimo yavo mwakulondezga malango kweniso mwakukholweska, wantru wali na wanagwa wakukadandaula ku ofesi iyi.

Awo wakupereka wovwiri ku womama na wasungawa wakuchitirika nkhaza

Wakwendeska na kuwonelera vyose
mba unduna wakuwona nya kuti paleke
kuwa mphambano pakati pa wanakazi
na mwanalume, chitukuko cha muvikaya
na kupereka wovwiri ku wantru. Unduna
uwu ndiwo ukuperekaso udangilili pa
katewetero ka milimo yovo.

Wupu waboma wakuwona nya
wanangwa wa wantru wa Human
Rights Commission, ndiwo
kuwonelera vyose na kufufuza pala
wanangwa wa mama/msungwana
wasweka munthowa yiliyose.

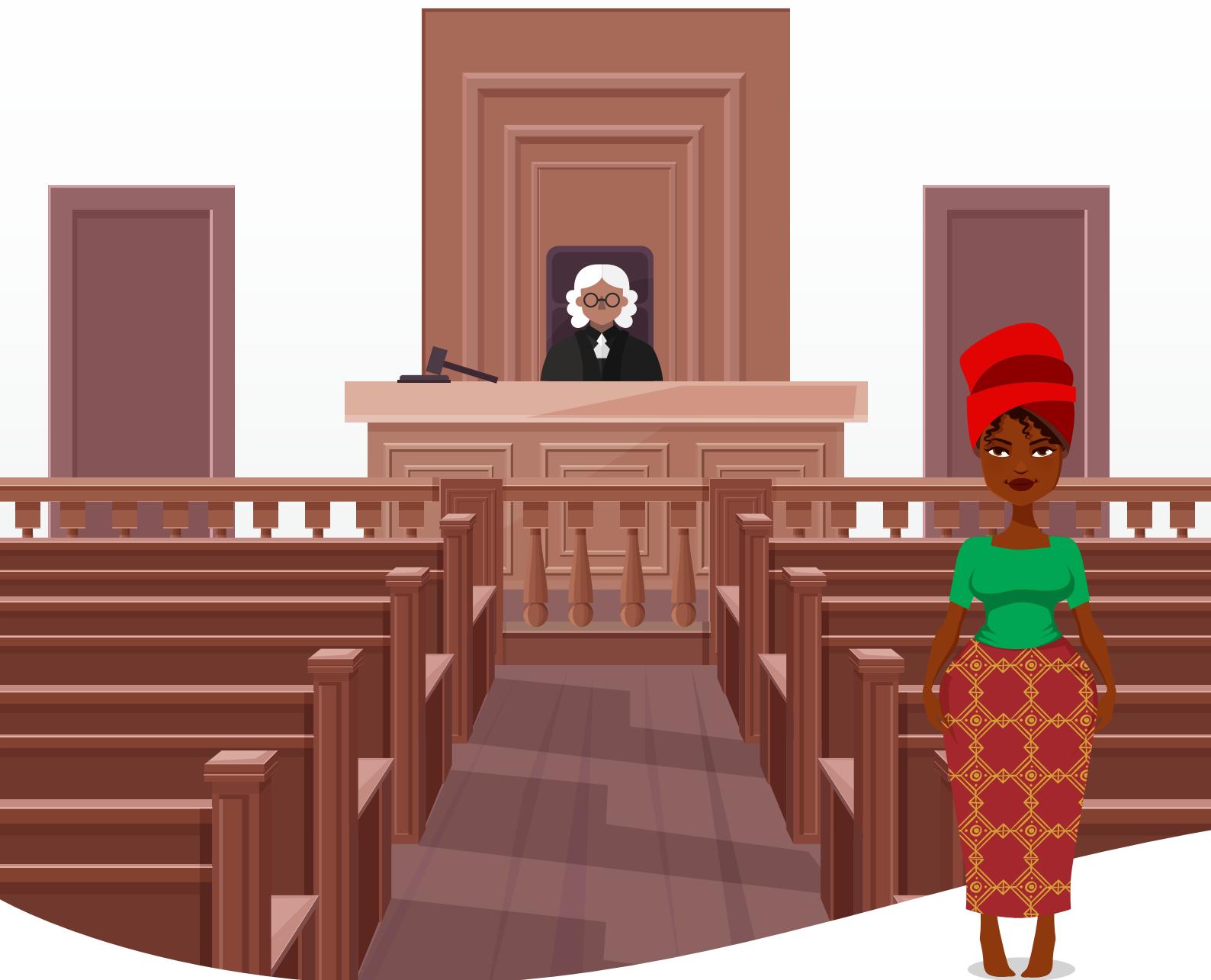
Mawupu na maofesi ghose agha ghali pasi
pa chigawa cha boma cha kuwona nya
marango (judiciary)

“

*Weruzgi wa mulandu wakazomera
pempho lane kuti nipereke ukaboni
wane pamphepete.*

*Ivi vikaniwowwira kuti nijumphe mu ndondomeko zose
za mulandu wane kwambura suzgo liliose.*

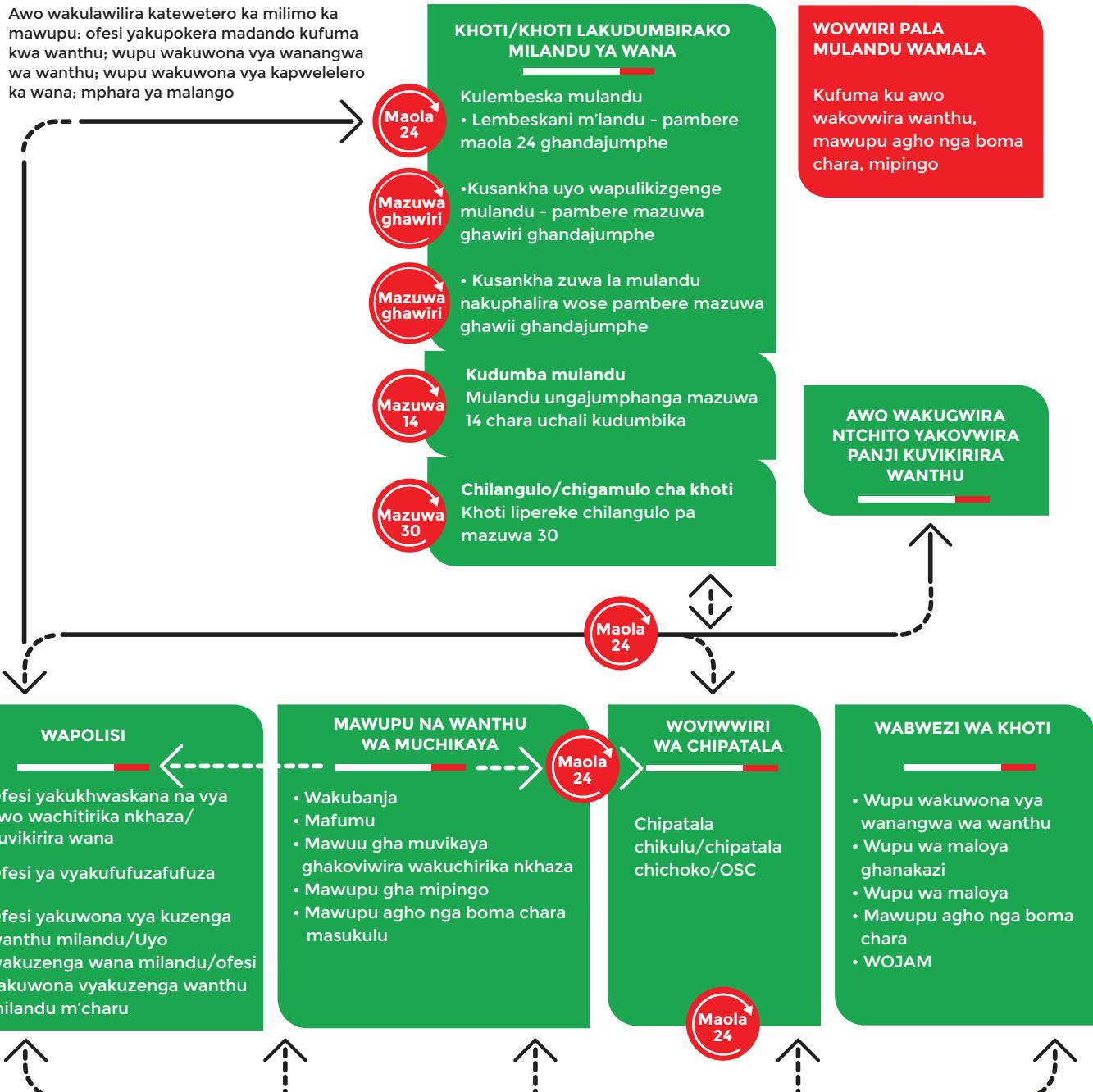
”

Peji lakusazgirapo lakwamba: Chithuzithuzi cha umo mulandu ukwendera

Ndondomeko ya umo mulandu wa nkhaza za pakugonana/nkhaza za pachibwezi/nkhaza za pathupi ukwenera kuyendera ku makhoti gha boma na makhoti ghamuvikaya

Awo wakulawilira katewetero ka milimo ka mawupu: ofesi yakupokera madando kufuma kwa wanthuru; wupu wakuwona nya wanangwa wa wanthuru; wupu wakuwona nya kapwelelero ka wana; mphara ya malango

“

*Kufumira apo mulandu wa mwana
wane msungwana ukayambira,
tapokera wovwiri unandi chomene
kufumila ku wantru wa m'chigawa
chino.*

”

Ndondomeko ya umo mlandu wakuswa malango gha charu wankhaza ku womama na wasungwana ukwendera: nkhaza zakugonana, nkhaza za mubanja/pachibwezi, nkhaza za pathipi: mumakhoti gha boma na mumakhoti gha muvikaya

WAPOLISI

Ofesi yavyakufufuzafufuza

- Kulembeska kuti wakuchitirika nkhaza ngwakuvikiririka
- Kufufuza nakuwunjika ukaboni
- Kusunga makola ukaboni wose uwo wasangika kuti mulandu wende makola
- Kudumbilana na uyo walutenge na mulandu ku khoti
- Kukhwaskana na wachipatala kweniso awo wakupereka wovwiri ku wantru pa ivyo kafukufuku wa ofesi iyi wasanga
- Kukola uyo wakughanaghanirika kuti ndiyo wali kuchita nkhaza

Ofesi yakovwira wakuchitirika nkhaza/ awo wakuvikirira wana

- Kuwoneskeska kuti wakuchitirika nkhaza ngakuvikiririka mwakukwana
- Kumuchombora wakuchitirika nkhaza chara
- Kufufuza pala wakuchitirika nkhaza wali pa chofoyo chilichoze
- Kulongoza/kupereka uphungu
- Kuvvira pa vyakupwetekka vilivose vya pathipi
- Kunjirikizga wakuchitirika nkhaza
- Kufumba mafumbo pa malo gha pamphepete
- Pala wakuchitirika nkhaza ni mwana, mulimo wose uchitike na wapolisi wakuwona vyakuvikirira wana

Kuzenga mulandu/wakuzenga milandu wana/ofesi yakuzenga milandu wantru

Wapolisi uyo wakuzenga mulandu Pala wakuzengeka mulandu ni mwana, mulandu uwu ukuwa m'mawoko gha wakuzenga milandu wana

- Kuzenga mulandu
- Kuvvira wakuchitirika nkhaza kusanga awo wangamovwira nga ni awo wakumanya chiyowoyeroyero cha masayini, wakung'anamulira viyowoyeroyero na wanyake
- Kuwoneskeska kuti wakuchitirika nkhaza ngakuvikiririka ku khoti
- Kuyowoyoza za umo mulandu ukwendera
- Kupereka malangizo pambere mulandu undayambe
- Kukolelanako na wose awo wakuvwira wakuchitirika nkhaza

MAWUPU, WANTRU, NA MAOFESI GHA MUCHIKAYA

- Wa kubanja
- Mafumu
- Wupu wakuwona vyakuvwira awo wachitirika nkhaza/CCPW
- Mawupu gha mipingo
- Mawupu agho nga boma chara/ma CBO
- Masukulu

Ntchito zaho ni izi:

- Kuwoneskeska kuti wakuchitirika nkhaza ngwakuvikiririka
- Uku ndiko wakuchitirika nkhaza wakukaphara ivyo vyamuchitikira
- Kuwoneskeska kuti wakuchitirika nkhaza wavikiririka mwaluwi
- Kuchombora wakuchitirika nkhaza chara
- Pala wakuchitirika nkhaza ni mwana panji ngwa chilima, mubekiskiskeni palipose kuti muwone chimanyikwi chakuti wachitirika nkhaza
- Kutumizga nkhani kunyake

KHOTI/KHOTI LA WANA

Kulembeska mulandu

- Lembeskanu mulandu pambere maola 24 ghandajumphe
- Sankhani uyo wazamuzenga mulandu pambere mazuwa ghawiri għandajumphe
- Sankhani zuwa la mulandu ndipo manyiskani wose pambere mazuwa ghawiri għandajumphe

Kudumba mulandu

Mulandu ungarjumphanga mazuwa 14 uchali kudumbika chara

- pulikizgħi ivyo wakudandawula na wakudandaulika wakuyowoya
- Mulandu uwo ukukhwaska mwana ukudumbikira mchipinda umo mukuwa wantru wekha awo mbakuzomerezgħekka.
- Kuyimiskayimiska yayi pala mulandu wayamba kudumbika

Chilangulo/chigamulo

Mwezi ungarjumphanga yayi chilangulo chindaprekeke

- Vyakulangula vinyake vyose, nga ni kupereka chiphepisko kweniso wovwiri wakupambanapambana uwo ukukhumbika kwa wakuchitirika nkhaza
- Kuwoneskeska kuti vyose ivyo khoti lili kulangula vikukwaniriskika

WOVVIRI WAKUPEREKEKA PAUMALIRO WA MULANDU

Wovwiri uwu ukuperekeka na ofesi ya boma yakovwira wantru, mawpupu agho nga boma chara, mipingo

- Kupereka ulongozgi
- Kupereka malo ghakukhalapo kweniso makhomo agho muntru wangħalapō mwakuvikiririka
- Kuweleraso na kukħala mu chikaya, kusukulu, kuntchito

OFESI YAKOVWIRA WANTRU/ WAKUTOLERA VINANDI VYAKUKHWASKA NKHAZA IYO YACHITIKA

- Kusandasanda umo uyo wachitirika nkhaza walili

- Kupereka wovwiri wa mumaghanogħano na kunjirikzga wakuchitirka nkhaza pambele mulandu undayambe; ivi vichitike mwachisissi
- Kuperekeżza wakuchitirika nkhaza uko wangkasanga wovwiri chomenemene pala ni mwana
- Kuvwira wakuchitirika nkhaza kusanga awo wangamovwira nga ni awo wakumanya chiyowoyeroyero cha masayini, na wakung'anamulira viyowoyeroyero.
- Kutumizga wakuchitirika nkhaza kunyake
- Kulemba lipoti la vyose vyakukhwaska nkhani iyi
- Kukapeleka lipoti ili ku khoti

Ofesi yakovwira wantru yikwenelaso kupeleka wovwiri ku wantru na mawpupu ghanyake agho ghakovvirapu pa nkhani iyi. Wovwiri uwu ungawa:

- Malo ghakukhalapo**
- Khomo lakukhalapo ilo ndakuvikiririka mwanadi**

Kwakuyana na umo vintru taviwonera, wakuchitirika nkhaza wakwenera kutumizgħika ku ma ofesi agha pala tawona kuti kunyumba kwake kulje chivikiriro cheneko.

Wovwiri wakuwoneskeska kuti ntchindi za uyo wachitirika nkhaza zavikiririka ukwenera kupelekeka. Wovwiri uwu muli vintru nga ni mapadi, mafuta ghakuphaka, mankhwala ghakuchukumulira mumulomo, vyakuvwala vyamukati na vinyake

WOVVIRI WA CHIPATALA

Chipatala chikulu/chipatala chichoko

Ntchito yake ili mwa ntħeura:

- Kupereka wovwiri pa suzgo lillose la pathipi kuti muntru uyu wakhazikie
- Pala ni mwana, uyo wakugwira ntchito zakuvikirira wana na uyo wakutolera vinadi vyakukhwaska nkhaza iyo yachitika wakwenera kuwapo
- Muntru uyu wawovwirike pa suzgo la mumaghanogħano kuti waleke kukweweka mumutima
- Mankhwala ghakovwira kuvikirira ku HIV (ha HIV PEP) ghaperekeke pambere maola 72 għandajumphe.
- Mankhwala ghakovwira kuvikirira ku matenda ha Hepatitis B (ha HBV PEP) ghaperekeke pambere maola 72 għandajumphe.
- Mankhwala ghakovwira kuvikirira ku nthumbo ghaperekeke pambere maola 72 għandajumphe.
- Katema wa matenda ha Tetenus
- Mankhwala ghakovwira kuvikirira ku matenda ghakupilana pa kugonana ghapelekeke
- Kuwona umo muntru uyu walili mkagħanġanhiro nakupereka wovwiri pala pali suzgo lillose
- Kulemba lipoti la chipatala na kukapereka ku khoti
- Kuperekera ukaboni ku khoti
- Kukalembeska mulandu ku khoti
- Kulemba vyose ivyo wasanga mukabuku ka kuchipatala ka muntru uyu
- Kupereka wovwiri kuti thupi la muntru uyu liwereremo

“

*Tiza pano kuti mutiphemiske
kweniso na kutirongozga pa makani
ghakukhwaska vyamubanja.*

*Wangutinjirikizga kuti tize kuno mba
wupu wakuwovwira awo wachitirika
nkhaza m'chigawa chithu.*

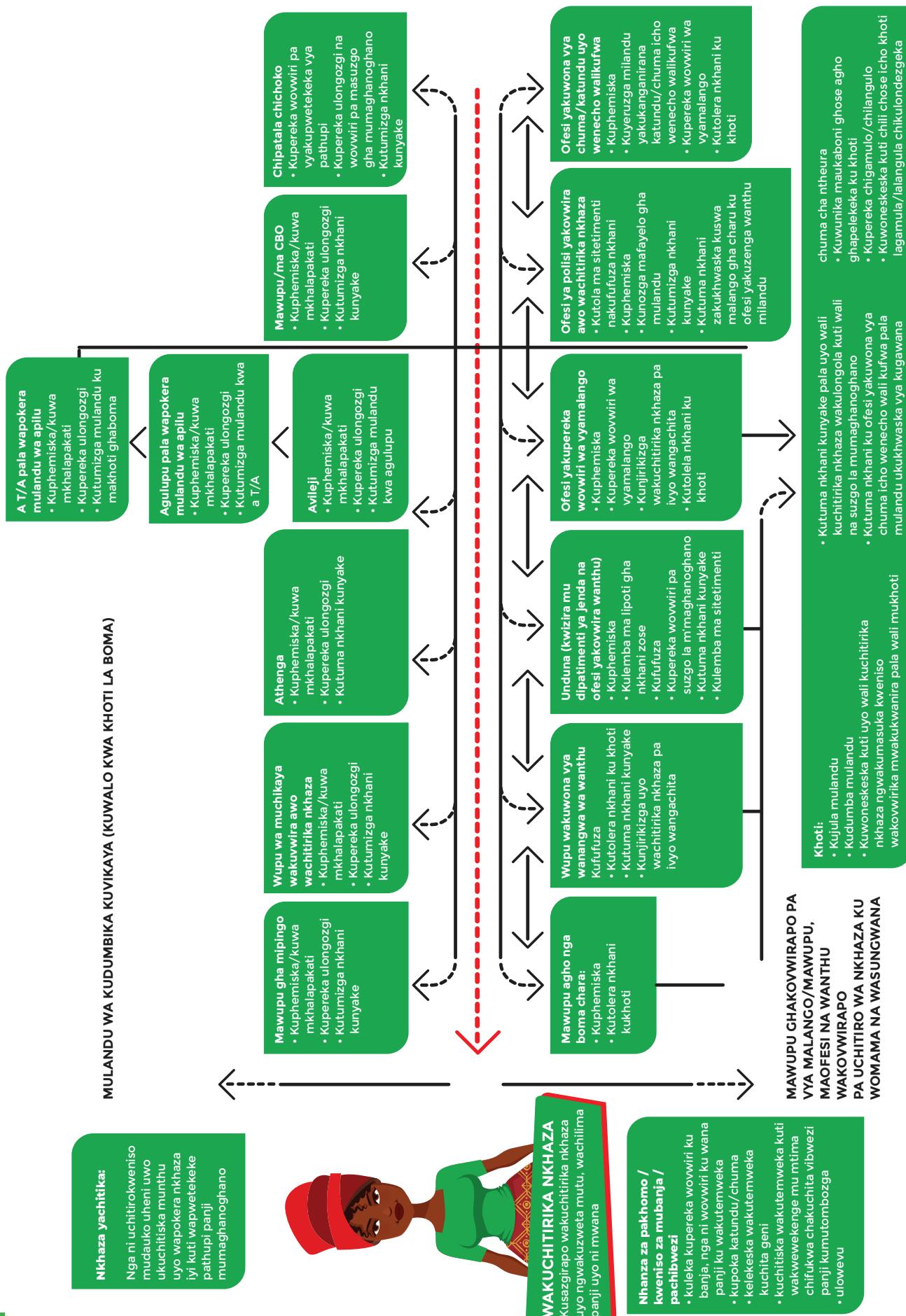
Tina chigomezgo chose kuti kuno mutowwirenge.

”

Peji lakusazgirapo lachiwiri: Umo mulandu wankhaza ku womama na wasungwana uwo ukuzengerekera kuwalo kwa khoti la boma ukwendesekera

Umo mulandu wa nkhaza ku womama na wasungwana (nkhaza za mubanja na pachibwezi/nkhaza zakukhwaska vya chuma) ukwendeskera kufumila kumakhoti gha muvikaya mpaka kukafika ku makhoti gha boma

“

*Nanguwa na wofi kukaphara
nkhani yane kopolisi, kweni
wanovwira chomene.*

*Wanovwiraso kuti nimanye vinyake na vinyake
ivyo vichitikenge kunthazi kose uku
pandondomeko ya mulandu wane.*

”

**Ministry of Gender, Community Development and Social Welfare,
Private Bag 330, Lilongwe 3, Malawi.**
Telephone: +265 1 770 411 / 736. Fax: +265 1 770 826 / 774 105.
Email: gender@malawi.gov.mw.

**Tithetse |
Nkhanza!**

Udindo Watose